

տրտուները և բողոքը շատ լաւ բաներ են մի հասարակութեան առաջադիմութեան համար, բայց միայն այն ժամանակ, երբ նրանց հետ կապված է կամքի, ինքնագործութեան ներդրածական ուղին. կարելի է մինչև անգամ աւելացնել, որ քանի չը կայ բողոքը, քանի ծնունդ չէ առել զանգառը իր կացութեան դէմ հասարակութեան մէջ. նա մտնում է ամբողջ ժամանակ անշարժութեան, թմրութեան յալալայն վատ է, անբարոյական է, անպատեւար է տրտուները, լացը, երբ նա կապված է անտարբերութեան, անգործութեան հետ, վատ է, անբարոյական է նրա համար՝ որ այդ վերջին հանգամանքի մէջ ամբողջութեամբ են սերտ կերպով մի ժողովրդի կործանիչ պայմանները...

Հայ հասարակութիւնը դո՞ւնում է այդ ծանր դրութեան մէջ. դա, ի հարկէ, անօժաւիտ է: Իսկ թէ ինչպէ՞ս, այդ մասին մի այլ անգամ:

ՇԱՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԿԱՆԱՑԻ

Կովկասի բարբարոսական ժամանակներէն ըսկած հայաժողովրդի կեանքը շատ նեղ վիճակի մէջ է դրած եղել շամախեցի հայ կնոջը՝ Նա ինչպէս ամեն տեղ, այնպէս և այստեղ՝ խոյս տալով օտարների վայրերի ու խորթ հայեցողութեան, ամբողջով ու տարիներով դատաւարութեամբ է եղել փակված մնալ տան չորս պատերի մէջ: Կտրված է եղել նրանց հաղորդակցութիւնը արտաքին աշխարհի հետ, թողնելով նրանց և մտաւոր ընդունակութիւնները կաշկանդված վիճակի մէջ: Խեղդված են եղել բնականաբար և նրանց ազատութեան զգացմունքները: Հասարակական յարաբերութիւններից ստացվող թէ՛ տպաւորութիւններից և թէ՛ դուրսնալու զուրկը դուրից այդ թշուառները, իրանց միակ միջնորդութիւնը որոնել են ընտանիքի սահմանափակ շրջանում:

Կնոջ ամբողջ կեանքի ընթացքում կրած այդ դժգոհ վիճակը՝ հետզհետէ՝ մարմնանալով, վերափոխվել է եղան համբերատար բնաւորութեան, որը ժառանգաբար անցել ու դրոշմել է նրանց սերնդի այժման կանացի սեռի վրա նոյն նիւթը: Նա այժմ կրում է ամենայն խոնարհութեամբ հալածական կեանքի ուրիշ ծանրութիւնները, այն է հէնց իր ընտանիքի զլխաւոր անդամների միջոց անտեղի բռնութիւնները: Օրինակ՝ կնոջ համարձակութիւն չը պիտի ունենայ մինչև անգամ ընտանիքի մէջ, ամուսնու ու տան մանուկների ներկայութիւնից դուրս, բերանը կամ երեսը լաց ներկայանալ, պառկել, քիչ բարձր ձայնով լռօսել, ինքնակամ տնից դուրս գալ, երկնայեան ուշանալ և այլն. բացի այդ, նա պիտի հուսաւ սպասաւորի պէս վաղ առաւօտեանից պատրաստ լինի բոլորի պատուէրը անմիջապէս կատարելու, և մի քանիսն էլ, առանց ուրիշի:

տուն քիւրդ և տաճիկ ընտանիքներ են միայն: Մասնազինեալ զէպի վան պարզվում է Մասնազինեալ զէպի զուրկ և կոչվող քարոտ, անշողի, ամայի և անապատի ճանապարհը, ուր, համարեւա միշտ, պատահում են աւաղակութիւններ: Երբուրմից վան գնացող ձմեռային ճանապարհը անցնում է Հասան-Վալայից, մտնում է Ալաշկերտ, անցնում է շինված կամուրջից և հարկ ճանապարհներով՝ մտնում է վան 16 օրվայ մէջ հաղին:

Եւ ես ահա տաս օր է, որ ամառային ճանապարհով՝ վանի ծովի մօտ եմ հասել և այնտեղից դուրս եմ գնում: Իսկապէս չը գիտեմ թէ՛ այս նամակը պիտի հասնի ձեզ թէ՛ ոչ, որովհետեւ փոստը ասում են խիստ անկանոն դրութեան մէջ է, անգաղար կողոպտվում է և կորսվում են մի խումբ նամակներ, փոխանակազգրներ և այլն:

Այս նամակովս կը խօսեմ նաև փոքր ինչ Արճէշի մասին:

Մի գիւղաքաղաք է խղճալի խրճիթներով և ծովափից կէս ժամ հեռավորութեան վրա շինված, բնակիչների մեծ մասը վանեցի պանդուխտ հայ վաճառականներն են, իսկ միւս մասը քիւրդ և տաճիկ, հայ վաճառականները դրազվում են մանրալաւանութեամբ, դերձակութեամբ և այլն և իրանց ապրանքը փոխում են շրջակայ քիւրդերի և հայերի բերած ցորենի, իւղի և այլ պաշարների հետ: Գիւղաքաղաքում կայ հայոց մի հին եկեղեցի: Իշխաններ չը կան, միայն ծանոթ ունեցողները կարող են տեղ գտնել, իսկ միւսները ստիպված են լցվել ավաղների մէջ. եթէ ձմեռ է և ծառերի տակ. եթէ ամառ է՝ Ես տեղ ունեմ և

հրամայելու, ինքը պիտի հասկանայ: Այդ բոլորը կրկնապատկւում ու խտանում է սկեսորի, սկեսրայի, մեծ տեղոր ու տաղով (ամուսնու քրոջ) վերաբերմամբ Նա շատ անգամ և չէ դուրս այդ հալածանքների դառնութիւնները, որովհետեւ մի այլ կեանքի մասին զաղափար անգամ չունի, իսկ երբեմն տեսնելով մի ուրիշին աւելի աղատ կեանքի մէջ, այդ վերաբերում է և յատուկ է համարում միմիայն ուսում առանձնեղին, կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ հոր-հաւերին: Նա ամառացած լինելով, որ չէ կարելի դիմադրել հետդիմելու աւելի շատ շնորհաւոր՝ արտադրող հիմնարկութիւններին-ուսումնարաններին, կամայ կամայ՝ ինքն էլ համաձայնվում է երկար կուսութեան յետոյ ամուսնու հետ, կամ հակառակը, հետեւի այս ինչ, կամ այն ինչ նշանաւոր մարդու օրինակին, վճիռ է կայացնում ասելով՝ լաւ, թող քիչայ կարթի. խեղճ ա, բնաբա մեր արախան ալ մեզ պէս չիլին:

Այստեղ կինն է դատարարվում իր որդուն, դատարարվում է զործը՝ նա տանում է իր ուսած սիրտեմով ու չափով՝ օրինակ՝ եթէ աղջիկը կարգացող է, դասերը պատրաստելուց յետոյ, անմիջապէս առաջարկում է, որ նա էլ իր հետ լուսնը անի, տունը մաքրէ, կար ու ձև սովորի, դուրս կամ թօռ (զլիի մետաքսեայ ծածկոյ) գործի, կերակուր եփէ և այլն: Եթէ այս բոլորը չկատարէ, անմիջապէս իր անհրաժեշտութիւնները էլ լուծում են գովելու դէպքում. աշխատութիւնից խոյս տուողների թիւը շատ քիչ է և այդպիսիներն էլ հալածում է իրանց շրջապատողների նախատիւները: Վերջապէս կին և աղջիկ, լինի նա, երկտասարդ կամ պառաւ, մանուկ կամ չափահաս, համեմատ իր տարիքին, մի գործ իր ձեռքում պիտի ունենայ միշտ:

Ջրաւոր կանանց պարագայունքների մէջ հաց տուող միջոցները հետեւեալներն են, թօռ և դուրս գործերը, մետաքսից կարելու թելեր պատրաստելը, կանանց հաղուստի համար փայլուն դարձրել պատրաստելը, մետաքսի թել վեր տալը ու մանելը և վերջապէս հայթիկութիւնը: Ոչ մի մտաբան կին չէր տեսնի, կանանց մտաւոր հորիզոնը անմիջապէս դատարարվում է ներկայացնում:

Առհասարակ առողջակազմ են և վայելչազդը շամախեցի կանայք. դրանց զեղեկութիւնը լաւ հուշակ ունի Բագվում իրանց տան տնտեսութեան ընդունակութեան հետ միասին: Այդ հանգամանքը կապել է տալիս դարաբաղցիներից շատերին՝ շամախեցիների հետ խնամական կապերով: Երեւի այդ առաւելութիւններն են պատճառը, որ արհեստական օժիտի տնայաճառ սովորութիւնը տարածված չէ մեր մէջ: Կանանց զանազան արհեստներով և առհասարակ ինքնօգնութեամբ ապրելու գործին նախաձեռնողներն:

Ինչպիսիք ծանօթիս մօտ, որը խորհուրդ տուեց ինձ ծովով երթալ վան, որովհետեւ ցամաքային ճանապարհը շատ անապատի էր: Ծովը հանդադրեց չէ, մի կատարի բան է և նրա վրա ճանապարհորդներ ու բեռներ տանող փոքրիկ առաքատուոր նաւակները այնպիսի անյարմար, այնչափ քայքայված են, որ քիչ չեն պատահում ժամանակ չէ անցել այն օրից, երբ Արջակի ս. Աբաղիւնյանցը վանքը (Սիւխան լեռան վրա) մի նաւակ ընկղմվում խեղդվեցան շուրջ 30 անձինք: Քանի ջանքի դոհեր են արել այդ սոսկալի նաւակները, որոնցից շատ էլ չը կան և որոնք շատ անգամ օրերով ստիպվում են դադար առնել կղզիների մօտ՝ մինչև փոթորիկի հանդարտվելը: Ես, չը կամենալով Տիրամօր վանքը տեսնելու առիթը փակցնել, ցամաքով եմ կամենում գնալ, ուստի և կարաւանին եմ սպասում:

Այսօր Արճէշի եկեղեցու մէջ պատարագ կար և ես գնացի թէ պատարագը և թէ մի նոր եկած անապատական հայր սուրբի քարոզը լսելու: Հայր սուրբը իր փարիսեցիական ձևերով, իր կնիք արտասուքով սկսեց քարոզը. Էլ սան-դարամետի մէջ ուստանայ չը թողցի, բոլորին հանեց ժողովրդի առջև, իրանց չիլի, իստ, առաւ: անուանեց իր փառաբանութեամբ, էլ չկարէ կարաս, մաղէ կարունը... հիւանալի գոյներով նկարազրեց, թէ ինչպէս ստատանները, առանց ձայն հանելու համար (իսկոյն) մօտենում են միմեկար, նրա մի ոտից բռնում և քաշում ձգում կարէ կարասի մէջ, որը միշտ ետեւում, ետեւում և նրա մէջ ընկնողը տանջվում է... այդ կարասի

ը կատարելապէս կը մխիթարվեն, տեսնելով այդ ինքն ըստ ինքեան պարկեշտ կանանց ընդունակութիւնները իրանց պահանջների սահմանում: Սկսած ծառայի գործերից մինչև ամենաանուրբ գործերը իրանք իրանց ձեռքով պիտի կատարեն, որ, ինչպէս իրանք են ասում, չգաննիր ինչ նոտի: Իրանց խնամքին մնացած գործերը կատարելուց առաջ, նրանք ոչ մի մխիթարութիւն չեն գտնի:

Վերադառնալով ասելու այն է, շարաթը մի անգամ տան ամբողջ կայքը դուրս բերելը, արհի տալ ու մաքրելը, տան պատերը տեղադրելը գործածական ջրախառն կաւով լուսնային (որից յետոյ բաց կապույտ գոյն են ստանում) լուսնը անելը, դուրս լուսնային պարտաւորութիւն դառնալու չափ տարածված է: Պարսկ, չախմէ, չարաչկա և այլ այդպիսի բաների վրա մտածելը շամախեցի նոյն իսկ հարուստի կնոջ ծիծաղը կը շարժի. շատ շատ մի ծառայ կը լինի: Կին-դերձակների մասին ես հակադրողութիւն չունենում: Ինչ իրար օգնութեամբ, իրանք կը ձենն ու կը կարեն ձգելով մեծ, չնչին բացառութեամբ թուրք կանանց ձևով. այդ պատճառով էլ նորա-ձեռնութիւնները, օրինակ տուրիւր, կորստ, ձեռնոց, դոտիլ, ալնոց և այլ այդպիսի բաներ հալածված են շամախեցի կանանց շրջանից. այդ հանգամանքն է, որ ոչ մի «մօրիկ-մազողին» գոյութիւն չունի Շամախում:

Յայտնի են այստեղ կանանց ձեռքով պատրաստած բազմաթիւ համազ կերակուրները, մրգերից, ծաղիկներից և բոսնիականցի դանա-դան պտուղներից պատրաստած քաղցրահամները: Կանանց, առաւելապէս միջին և հասարակ դասի յարաբերութիւնները պարզ են և ընտանեւար. շամախեցի կնոջ յատկութիւնները տան մէջ, ընտանիքի խորքում գովել են. բայց ընտանիքից դուրս այդ նոյն կնոջ խղճալի է միանգամայն: Անկեղծ, եթէ մեր կանանց մտաւոր հորիզոնը չը լայնացվի, մի ժամ անկեղծ յետոյ, երբ այժման մի քանի լաւ սովորութիւններ կը թուլանան, այստեղի կինը կարող է իրանից ներկայացնել մի ողորմելի պատկեր:

Ա. Գիւ

ՖԵՐՄԱՆՏԱՅԻՄ ԿԱՍ ՇԻՐԱՅԻ ԵՓԸ

Ենթադրում ենք, որ խաղողը արդէն ենթարկվել է մեր նախկին յօդուածներում նկարագրած գործողութիւններին և չիրան անել են ամանների մէջ, որտեղ չիրան պիտի գինու փոխվի: Այդ ամանների մասին կը խօսենք յետոյ: Եթէ մի երկու օրից յետոյ այցելենք այդ չիրայով լցրած ամանները, կը տեսնենք որ երեսին ինչ որ համաճառաւոր բշտիկներից փրփուր է կանգնած, որոնք մի որոշ ժամանակամիջոցից յետոյ տարա-անունը, իր բնաբանը, ստատանների անունները այնպիսի կրկնեց, որ երբ եկեղեցուց դուրս եկայ, յիշեցի մի ուրիշ անապատականի, որը մի օր կամենալով խուռն բաղնիքի մօտ անցնել մի հիւանալի քարոզ խօսել՝ բնին էր ելել, հազացել, հառաչել, մտածել, մօրտքը շիւղ և այսպէս էր խօսել:

«Մերելի ժողովուրդ, առհաս զիշապին...», այո, բարեպաշտ ժողովուրդ, առհաս զիշապին... զիշապին ինչ կայ, հիմա... առհաս զիշապին... և այսպէս նա կէս ժամ միմիայն այդ անվերջ շարունակ զիշապին բառերից բացի ոչինչ չէ ասել և այդ բառերը նրա բերանի մէջ պտտվել են զանազան, մեղմ, բարձր, խորիւտ, աղիոգորմ և սպառնալից շնչերի տակ...:

Մի քանի ժամից յետոյ ճանապարհ պիտի ընկնեմ ձիով. ցամաքով պիտի գնամ, թէն ասում են, որ Առնէս գիւղի և Բանդիլիսիւզի գետի կամուրջի շրջակայքներում բազմաթիւ աւաղակներ որսի են սպասում:

Արճէշի գլխաւոր բերքն է տառելը Բանդիլիսիւզի գետից հանած: Առում են գետի մէջ այնչափ շատ են լինում ձկները, որ ջուրը սեռացած է լինում, ուստի և նրանց բռնելուց աւելի հեշտ ոչինչ չը կայ: Գետի մէջ ցանկ են կապում, յետոյ կողովները կոխում ջրի մէջ և լիքը շարունակ խոլի՝ հանում թափում են ափը:

Որչափ համով է այդ ձուկը, լաւ էլ հակիթ ունի, կարելի է նրանից պատուական խաւ և ար

*) Վերջապէս պիտի. այդ բառերը դառնում են «Յայտնութեան» գրքի մէջ:

վում են, և եթէ աւելի ուշադրութեամբ նայենք, կը տեսնենք, որ նոր բշտիկներ են դուրս գալիս: Ժողովրդական լեզուով ասում են՝ չիրան պրծ-պրծում է: և այդ նրա համար, որ բշտիկները թէ վեր բարձրանալիս և թէ չիրայի երեսին տարաբնուի պրծ-պրծ ձայն են հանում, դրանից էլ ստացվել է պրծպրծալ խօսքը: 4-5 օրից յետոյ պրծպրծ աւելի է ստատականում, նոյնպէս և բշտիկները աւելի են բազմապատկւում: Եթէ հոտ քաշենք այդ ամաններից. մի ինչ որ ավտորիտ և կծրածն հոտ ենք զգում: Եթէ մի անհակի մէջ ամաններ դարսենք, մէջը չիրա լցնենք ու դուռը և լուսամուտները փակենք և ապա մի 2-5 օրից յետոյ դուռը բանանք և ուղեւանք ներս մտնել, չենք կարող: Սենակի օդը փոխված է լինում, չենք կարողանում շունչ քաշել, եթէ ճըրաղ ունենանք ձեռքներս, ճրաղը կը հանգչէր: Բացի այդ ֆիզիկական երեւոյթները, որոնք պիտի ֆիզիկական պատճառներից էլ առաջ գան, նկատվում է և մի այլ երեւոյթ, որը քիմիական է: 8-9 օրից յետոյ կը տեսնենք, որ ամանների մէջ այլ ևս քաղցր չիրան չէ, այլ փոխվել է, հեղուկ կը դառնա, պարզվել է: Անաղիւզ մեղցոյց կը տայ, որ չիրայի շաքարը անհետացել է և ստացած հեղուկի մէջ մի նոր տարր է առաջ եկել, այն է ալկոհոլ: Կարելի է նկատել, որ հեղուկի քաշն էլ է պակասել:

Այժմ հարց է բարձրանում. քիչով և ինչպէս բացատրել այդ երեւոյթները. օրինակ, բշտիկների ծաղումը, պրծպրծոցը, շաքարի անհետանալը, ալկոհոլ առաջ գալը և օդի փոխվելը: Անշուշտ այդ երեւոյթները պիտի ունենան իրանց պատճառները, որոնք կամ միմանայն ինտեսնալ պիտի լինեն և կամ սերտ կապով կապված պիտի լինեն միմանայն հետ:

Երկարորէն կարելի էր պարզաբանել այդ երեւոյթի պատճառները քիմիական տեսակետից, բայց ի նկատի ունենալով, որ ընթերցողների մեծ մասը, եթէ չափով ամբողջութիւնը անհանօթ է քիմիայի հետ, առանց որի և միանգամայն անհասկանալի կը լինի մեր տուած բացատրութիւնները, վճառ ենք բաւականաւալ միայն համառօտ նկարագրութեամբ և պատճառաբանութեամբ:

Շիրայի գինու փոխվելու ժամանակ նրա հետ պատահած երեւոյթը կոչվում է սովորական լեզուով չիրայի եփը գալը, իսկ իբրեւ գիտական տերմին, որը է անվում ֆերմանտացիա խօսքը:

Շիրայի մէջ գտնված շաքարը որոշ մարմինների աղեղեղութեան տակ վերածվում է ալկոհոլի և անթաթթու գազի: Այդ մարմինները կոչվում են «մայայ», կամ «ֆերմանտ»: Շաքարը քայքայվելուց ստացած ալկոհոլ մնում է հեղուկի մէջ, իսկ անթաթթու գազը բշտիկների ձեռք բարձրանում է վերև, և ապա բշտիկները տարաբնուի են, որից և առաջացած գազը, ինչպէս

պատրաստել: Այդ ձկան աղով պահվածը շատ աղի է լինում, ուստի և շատ ջուր կամ գինի է խմեցնում, բայց վասպուրականցիք դրա միջոցն էլ գտել են. ձուկն էլ 100 հատը արծ 20 կոպէկ, կարմրախաւով մեծութիւն ունի, արուն ունի իր մէջ մի կտոր պանրի նման բան, որը սերի համ ունի, իսկ էգի փուրը լիքն է մեծ-մեծ հատերով հակիթների:

Արճէշում բացի դրանից, ցորենից, ոչխարից, ոչխարի բրդից և փոքր ինչ պտուղից՝ աւելի ոչինչ բերք չը կայ:

Այ, աւաղակութիւն, կողոպտել, թալանել. որչափ ուղեւ:

Այս գիւղաքաղաքի մօտ Էրիշատ անունով մի գիւղ կայ, որի ցորենը նշանաւոր է, իսկ նրանից փոքր ինչ հեռու, ս. Մեծօփայ վանքի շրջակայքում կայ տաք ջուր և երկաթի ջուր:

Կը գրեմ թեղ բորակի և սպիտակ ու կարմիր աղերի մասին, երբ նրանց արտադրութեան ձեռքը տեսնեմ վանում և Ջանիկ կոչվող գիւղում:

Եթէ նամակիս մէջ երբեմն դաւաճական կամ վանեցող բառեր գտնուել, չը դարմանաւ, որովհետեւ սրանց հասկանալու համար, ստիպված եմ մոռանալ մեր «կերթիկ» կը-ն և սովորել «գէօ» (ահա, կամ էլի), մկա (այժմ), խորօտ (զեղեղիկ), պողիկ (մի հողէ աման սրածայր բերանով) բառերը, նոյնպէս և ոճերը, որոնցից կան և այնպիսիները, որոնք ինձ հրճեցնում են իրանց զեղեղիկ կաղապարակութեամբ:

Ապրիլ

